

**ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRISHGA XIZMAT
QILUVCHI MASHQLAR TIZIMI VA UNDAN
FOYDALANISH METODIKASI**

Olimjonova Feruza,

NamDPI 2-bosqich magistranti.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23314764>

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta‘limning 4-sinf “Ona tili” darslarida o‘quvchilar nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashqlar tizimi va ulardan foydalanish metodikasi tahlil etilgan. Nutqni rivojlantirish jarayonida lug‘aviy birliklardan o‘rinli foydalanish, gap tuzish, fikrni izchil bayon qilish, matn yaratish, matnga sarlavha qo‘yish, savollarga asoslangan holda fikr bildirish kabi mashqlarning didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. 2023-yilda “Novda Edutainment” nashriyotida chop etilgan 4-sinf “Ona tili” darsligidagi 76-, 81-, 86-, 90-, 102-, 106-, 117-mashqlar misolida nutqiy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish metodikasi taklif etilgan. Mashqlarni reproduktiv, konstruktiv va ijodiy yo‘nalishlarda tashkil etish o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun metodik imkoniyat yaratishi asoslangan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta‘lim, ona tili, nutq, nutqiy kompetensiya, nutq o‘stirish, mashq, matn, gap, lug‘at boyligi, og‘zaki nutq, yozma nutq, ijodiy topshiriq.

Аннотация. В статье анализируется система упражнений, направленных на развитие речи учащихся на уроках «Родного языка» в 4-м классе начального образования, а также методика их применения. Раскрываются дидактические возможности упражнений, направленных на уместное использование лексических единиц, составление предложений, последовательное изложение мыслей, создание текста, озаглавливание текста и выражение собственного мнения на основе вопросов. На примере упражнений 76, 81, 86, 90, 102, 106 и 117 из учебника «Родной язык» для 4-го класса, изданного в 2023 году издательством «Novda Edutainment», предлагается методика поэтапного формирования речевой деятельности учащихся. Обосновано, что организация упражнений в репродуктивном, конструктивном и творческом направлениях создаёт методические возможности для развития устной и письменной речи учащихся.

Ключевые слова: начальное образование, родной язык, речь, речевая компетенция, развитие речи, упражнение, текст, предложение, словарный запас, устная речь, письменная речь, творческое задание.

Abstract. This article analyzes a system of exercises aimed at developing students' speech in Grade 4 Mother Tongue lessons in primary education, as well as the methodology for their application. It explores the didactic potential of exercises involving the appropriate use of lexical units, sentence construction, coherent expression of ideas, text creation, assigning titles to texts, and expressing opinions based on questions. Using Exercises 76, 81, 86, 90, 102, 106, and 117 from the Grade 4 Mother Tongue textbook published by Novda Edutainment Publishing House in 2023 as examples, a methodology for the gradual development of students' speech activity is proposed. It is substantiated that organizing exercises in reproductive, constructive, and

creative directions creates methodological opportunities for developing students’ oral and written speech.

Keywords: primary education, mother tongue, speech, speech competence, speech development, exercise, text, sentence, vocabulary, oral speech, written speech, creative task.

Kirish. Boshlang‘ich ta‘limda ona tili fanining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchining o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda aniq, izchil hamda savodli ifodalash ko‘nikmasini shakllantirishdan iborat. Amaldagi davlat ta‘lim standartida ham ona tili ta‘limining maqsadi o‘quvchilarning fikrlash, o‘zgalar fikrini anglash, o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda bayon qilish hamda nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish bilan bog‘langan.

Nutqni rivojlantirish faqat o‘quvchiga grammatik qoidalarni o‘rgatish bilan chegaralanmaydi. O‘quvchi o‘rgangan til birliklarini real kommunikativ vaziyatda qo‘llay olishi, so‘zlarni ma‘nosiga ko‘ra tanlashi, gaplarni mantiqan bog‘lashi, matn yaratishi va o‘z fikrini asoslay olishi zarur. Shu sababli ona tili darslarida mashqlarni faqat grammatik bilimlarni mustahkamlash vositasi sifatida emas, balki nutqiy faoliyatni tashkil etuvchi didaktik vosita sifatida qarash muhim.

2023-yilda “Novda Edutainment” nashriyotida nashr etilgan 4-sinf “Ona tili” darsligi ushbu vazifani amalga oshirish uchun turli xarakterdagi mashq va topshiriqlarni o‘z ichiga oladi. Darslikning I qismida o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish, so‘zlardan gap tuzish, matn yaratish, matnga sarlavha qo‘yish va fikrni yozma shaklda ifodalashga yo‘naltirilgan topshiriqlar izchil berilgan.

Asosiy qism. Nutqni o‘stirish mashqlarining metodik mohiyati. Nutq o‘stirish mashqlarini o‘quvchining bajaradigan nutqiy faoliyatiga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Mashq turi	Asosiy maqsad	O‘quvchi faoliyati
Lug‘aviy mashqlar	So‘z boyligini kengaytirish	Ma‘nodosh, zid ma‘noli va shakldosh so‘zlarni topish
Gap tuzish mashqlari	Fikrni gap shaklida ifodalash	Berilgan so‘zlar asosida gap tuzish
Gapni kengaytirish mashqlari	Fikrni batafsil ifodalash	Sodda fikrni qo‘shimcha ma‘lumot bilan boyitish
Matn yaratish mashqlari	Bog‘lanishli nutqni rivojlantirish	4–6 gapli matn yaratish
Ijodiy mashqlar	Mustaqil fikrlashni rivojlantirish	Hikoya, tasvir, tavsif yaratish
Tahrirlash mashqlari	Nutqiy xatolarni anglash	Xatolarni aniqlash va tuzatish
Kommunikativ mashqlar	Og‘zaki muloqotni rivojlantirish	Savol-javob, suhbat, fikr almashish

Bunday tizimda mashqlar oddiydan murakkabga, reproduktiv faoliyatdan ijodiy faoliyatga tomon rivojlanib borishi maqsadga muvofiq.

Ona tili o‘qitish metodikasiga oid tadqiqotlarda ham o‘quvchining til birliklarini amaliy nutqiy faoliyatda qo‘llashi muhimligi ta‘kidlanadi. Qosimova va hammualliflar tomonidan

ishlab chiqilgan ona tili o‘qitish metodikasida boshlang‘ich sinflarda til materiallarini nutqiy faoliyat bilan bog‘lash masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

4-sinf “Ona tili” darsligidagi lug‘aviy mashqlardan foydalanish. O‘quvchi nutqining boyligi, avvalo, uning faol lug‘at zahirasi bog‘liq. Shu sababli nutq o‘stirishning dastlabki bosqichi o‘quvchining so‘z boyligini kengaytirish va so‘z ma’nolarini farqlashga qaratilishi kerak.

Masalan, darslikdagi 76-mashqda o‘quvchilardan berilgan so‘zlarning ma’nodoshlarini topish va “Nutqimizda nima uchun ma’nodosh so‘zlardan foydalanamiz?” savoliga javob berish talab qilinadi.

Mazkur topshiriqni quyidagi metodik ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

1-bosqich. O‘quvchi berilgan so‘zning ma’nosini tushuntiradi.

2-bosqich. Shu so‘zning ma’nodoshini topadi.

3-bosqich. Ma’nodosh so‘zni gap tarkibida qo‘llaydi.

4-bosqich. Ikki xil variantdagi gapni qiyoslaydi.

5-bosqich. Ma’nodosh so‘zlarning nutqni takroriylikdan xalos etishdagi o‘rnini izohlaydi.

Masalan:

Chiroyli → go‘zal → ko‘rkam → suluv.

Keyin o‘quvchiga: “Bizning maktabimiz chiroyli” gapini berib, “chiroyli” so‘zining boshqa variantlarini qo‘llash orqali yangi gaplar tuzdirish mumkin. Bunda mashq faqat lug‘aviy bilimni emas, so‘zni kontekstga mos tanlash kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Xuddi shuningdek, darslikdagi 81-mashqda gaplarni mazmunan davom ettirish uchun “sovuq, keng, shirin, issiq, baland, tor, past, achchiq” kabi so‘zlardan foydalanish va zid ma’noli so‘zlarning nutqni boyitishdagi ahamiyatini izohlash nazarda tutilgan. Bu mashqni “**Davom ettir va izohla**” metodi asosida tashkil etish mumkin. Masalan: Maydon hovlidan **keng**. Uy hovlidan **tor**. Terak qayrag‘ochdan **baland**. Shundan so‘ng o‘quvchiga “Nima uchun aynan shu so‘zni tanlading?” savoli beriladi. Natijada o‘quvchi faqat javobni topmaydi, balki o‘z tanlovini izohlashga o‘rganadi.

Gap tuzishga yo‘naltirilgan mashqlarning imkoniyatlari. O‘quvchining faol lug‘at boyligini nutqqa ko‘chirishda gap tuzish mashqlari muhim ahamiyatga ega. Bunda alohida so‘zni bilishdan uning kommunikativ vaziyatdagi qo‘llanishiga o‘tish amalga oshiriladi.

Darslikdagi 86-mashqda “soz, oq, taxt, tush, qo‘y, yoz” kabi shakldosh so‘zlardan foydalanib, ikkitadan gap tuzish topshirilgan.

Mazkur mashqni uch bosqichda bajarish mumkin:

1. Ma‘noni aniqlash:

yoz — fasl;

yoz — yozmoq harakati.

2. Gap tuzish:

Yoz faslida tabiat yanada chiroyli bo‘ladi.

Daftaringizga mashqni yoz.

3. Ma‘nolarni qiyoslash:

O‘quvchi bir xil shakldagi so‘zlarning turli ma‘nolarda qo‘llanganini izohlaydi. Bunday yondashuv o‘quvchining so‘z ma‘nosini kontekst asosida anglashiga va so‘zni nutq vaziyatiga mos qo‘llashiga imkon beradi.

Matn yaratishga yo‘naltirilgan mashqlar. Nutqni rivojlantirishning yuqori bosqichi alohida gaplardan bog‘lanishli matn yaratishga o‘tishdir. Shu jihatdan 4-sinf “Ona tili” darsligidagi 106-mashq alohida metodik ahamiyatga ega. Unda rasm asosida 5–6 gapdan iborat matn yozish, unga sarlavha qo‘yish va gaplardagi o‘zaro bog‘lovchi qo‘shimchalarni aniqlash talab etiladi.

Ushbu mashqni quyidagi “Rasm → reja → gap → matn → tahrir” modeli asosida tashkil etish mumkin:

1. Rasmni kuzatish. O‘quvchi rasmda tasvirlangan predmet, shaxs va harakatlarni aniqlaydi.

2. Savollar asosida mazmunni shakllantirish.

Rasmda nimalar tasvirlangan?

Voqea qayerda sodir bo‘lmoqda?

Kimlar ishtirok etmoqda?

Ular nima qilmoqda?

Voqea qanday yakunlanishi mumkin?

3. Reja tuzish.

1. *Voqea joyi.*

2. *Asosiy harakat.*

3. *Qahramonlar faoliyati.*

4. *Voqeaning natijasi.*

4. Matn yaratish. O‘quvchi reja asosida 5–6 gap tuzadi.

5. Tahrirlash. O‘quvchi o‘z matnini quyidagi mezonlar asosida tekshiradi:

Mezon	Ha	Yo‘q
Matn mavzuga mosmi?	☐	☐
Gaplar o‘zaro bog‘langanmi?	☐	☐
Sarlavha mazmunga mosmi?	☐	☐
So‘zlar takrorlanmaganmi?	☐	☐
Imlo va tinish belgilariga rioya qilinganmi?	☐	☐

Shu tarzda darslikdagi oddiy rasm asosidagi topshiriq mustaqil matn yaratish va o‘z-o‘zini tahrirlash mashqiga aylantiriladi.

Ijodiy mashqlar orqali nutqni rivojlantirish. 4-sinf o‘quvchisi uchun nutq o‘stirish mashqlari faqat tayyor gaplarni to‘ldirish bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchi o‘z fikrini mustaqil ravishda yaratadigan topshiriqlar ham bajarishi lozim.

Darslikdagi 90-mashqda berilgan so‘z va qo‘shimchalar yordamida yangi so‘zlar hosil qilish hamda hosil qilingan so‘zlar ishtirokida matn tuzish talab etiladi.

Bu topshiriqni “So‘zdan matngacha” metodikasi asosida quyidagicha tashkil qilish mumkin [1-rasmga qarang].

Masalan: *gul* → *gulli* → *gulli bog‘* → *Bog‘imizda gulli daraxtlar ko‘p.* → ...

Bunday ketma-ketlik o‘quvchiga til birliklari o‘rtasidagi bog‘lanishni amaliy ravishda anglash imkonini beradi.

102-mashqda esa “bosh”, “so‘z”, “o‘y” so‘zlariga qo‘shimchalar qo‘shib, asosdosh so‘zlar hosil qilish va shu so‘zlar ishtirokida hikoya tuzish topshirilgan.

Mazkur topshiriqni kichik ijodiy loyiha shaklida ham bajarish mumkin. O‘quvchilar uch-to‘rt kishilik guruhlariga bo‘linadi. Har bir guruh:

- 1) asosdosh so‘zlarni hosil qiladi;
- 2) ulardan eng muhim 5–6 tasini tanlaydi;
- 3) so‘zlar asosida hikoya tuzadi;
- 4) hikoyaga sarlavha qo‘yadi;
- 5) hikoyani guruh nomidan taqdim etadi.

Natijada grammatik topshiriq kommunikativ va ijodiy faoliyat bilan birlashtiriladi.

Mashqlardan foydalanishning samarali metodik modeli. 4-sinf ona tili darslarida nutqni o‘stirish mashqlarini quyidagi izchillikda tashkil etish maqsadga muvofiq:

1-bosqich – kuzatish va anglash. O‘quvchi so‘z, gap yoki matnni kuzatadi, ma‘nosini tushunadi.

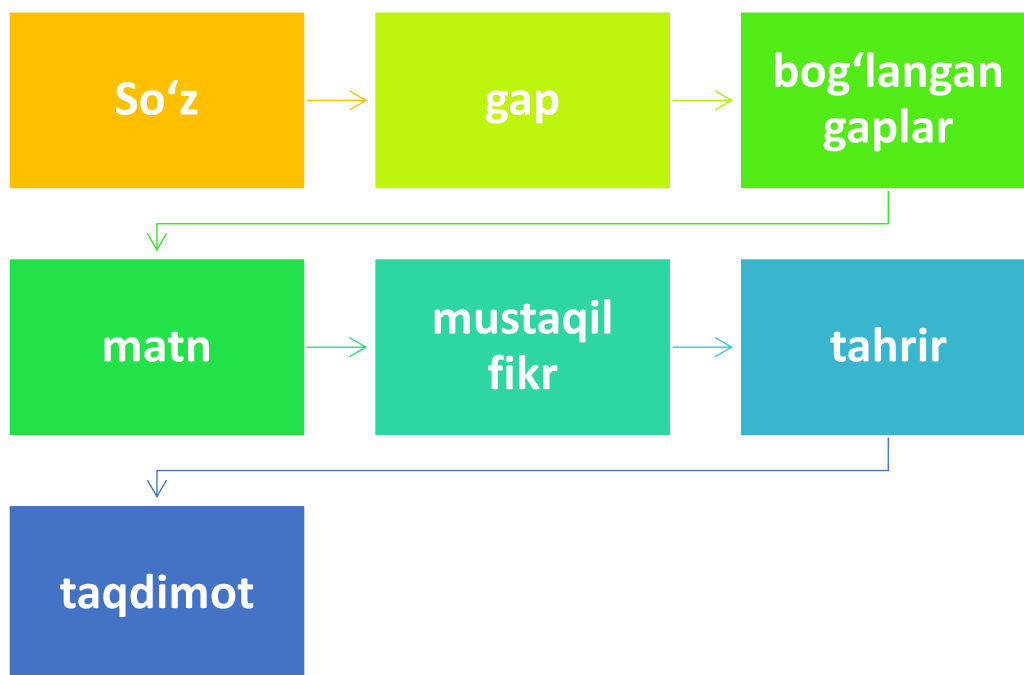
2-bosqich – namunaga asoslanish. O‘quvchi o‘qituvchi bergan namuna asosida mashqni bajaradi.

3-bosqich – konstruksiya qilish. Berilgan so‘zlardan gap, gaplardan kichik matn tuzadi.

4-bosqich – mustaqil nutqiy faoliyat. O‘quvchi rasm, mavzu yoki muammoli vaziyat asosida mustaqil fikr bildiradi.

5-bosqich – tahrir va refleksiya. O‘quvchi o‘z nutqini tekshiradi, xatolarini aniqlaydi va takomillashtiradi.

Bu jarayonni quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin [2-rasmga qarang].

Mazkur modelning muhim jihati shundaki, har bir keyingi bosqich avvalgisiga tayangan holda tashkil etiladi.

Nutqiy mashqlarni baholash mezonlari. O‘quvchilarning nutqiy faoliyatini baholashda faqat grammatik xatolar soniga e‘tibor qaratish yetarli emas. Nutqning mazmuni, izchilligi va kommunikativligi ham hisobga olinishi kerak.

Mezoni	Yuqori daraja	O‘rta daraja	Boshlang‘ich daraja
Mazmun	Fikr to‘liq ochilgan	Fikr qisman ochilgan	Fikr yetarli emas
Izchillik	Gaplar mantiqan bog‘langan	Ayrim bog‘lanishlar mavjud	Gaplar uzviy bog‘lanmagan
Lug‘at	So‘zlar xilma-xil va o‘rinli	Lug‘at yetarli	So‘zlar takroriy
Grammatik to‘g‘rilik	Xatolar deyarli yo‘q	Ayrim xatolar bor	Xatolar ko‘p
Ijodkorlik	Mustaqil va original fikr mavjud	Qisman mustaqil	Namuna asosida
Og‘zaki bayon	Ravon, aniq va ifodali	Ayrim to‘xtalishlar mavjud	Fikrni bayon qilishda qiynaladi

Bunday mezonlardan foydalanish o‘quvchiga “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” bahosini berishdan ko‘ra, qaysi jihatini rivojlantirishi kerakligini ko‘rsatish imkonini beradi.

Xulosa. 4-sinf “Ona tili” darsligi tahlili shuni ko‘rsatadiki, undagi mashqlar o‘quvchilarning nutqini rivojlantirish uchun yetarlicha metodik imkoniyatga ega. Xususan, ma‘nodosh va zid ma‘noli so‘zlar bilan ishlashga oid topshiriqlar lug‘at boyligini kengaytirs, shakldosh so‘zlar asosida gap tuzish mashqlari so‘zlarni kontekstda qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantiradi. So‘zlardan yangi so‘zlar hosil qilish va ular ishtirokida matn tuzish, rasm asosida 5–6 gapli matn yaratish kabi topshiriqlar esa o‘quvchini mustaqil bog‘lanishli nutq faoliyatiga olib keladi.

Shu sababli 4-sinf ona tili darslarida mashqlarni *“bilish – qo‘llash – tuzish – ijod qilish – tahrirlash – taqdim etish”* ketma-ketligida tashkil etish samarali metodik yechim sifatida qaralishi mumkin. Bunda grammatik bilim nutqiy faoliyatdan ajratilmaydi, aksincha, o‘quvchining real fikr ifodalash ehtiyoji bilan bog‘lanadi.

Ona tili ta‘limining yakuniy natijasi o‘quvchining qoidani yod bilishi emas, balki *o‘z fikrini vaziyatga mos, mantiqiy, aniq va savodli ifodalay olishi* bilan belgilanadi. Davlat ta‘lim standartida ham nutqiy kompetensiya tinglab tushunish, so‘zlash, o‘qish va yozish faoliyatlarining birligi sifatida belgilangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta‘limning davlat ta‘lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida: 2017-yil 6-apreldagi 187-son qaror.
2. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: Bayoz, 2022. – 304 b.
3. Toirova M.E. Ona tili: umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. I qism. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 88 b.
4. Baynazarova D.D., Toirova M.E. Ona tili: umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. II qism. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 88 b.
5. Baynazarova D.D. Ona tili: umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. III qism. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 96 b.
6. Baynazarova D.D., Toirova M.E. Ona tili: umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. IV qism. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023.
7. Djakbarova, M. I. O‘quvchilarda og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi : avtoreferat / M. I. Djakbarova // Ziyonet elektron kutubxonasi. – 2024. – URL: <https://library.ziyonet.uz/book/132354> (murojaat sanasi: 24.09.2026).